

ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З ДЕЛІКТІВ У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

*Досліджуються особливості деліктних зобов'язань в системі цивільного права Риму.
The special features of delict obligations in the system of Roman Civil Law are examined.*

Пріоритетом у діяльності римських юристів була велич Духу Права, спрямованого на охорону та захист національних інтересів держави, римського народу та окремого громадянина. Його мета всебічно забезпечити гармонійне поєднання різних суспільних явищ, що формували життєві традиції та устої великої імперії.

Видатний український філософ Памфіл Юркевич досліджуючи питання щодо того, якою є ідея права, наводить речення Ульпіана: "*luris praecepta haec sunt: honeste vivere, alterum non laedere et suum cuique*" – настанови права такі: чесно жити, не завдавати шкоди іншому й кожному віддавати належне [11, с. 458]. Тріада чеснот, що спрямовують саме право на служіння народу, структурно формує загальні правила поведінки окремих індивідів та їх об'єднань у суспільстві. Незважаючи на деякі суб'єктивні елементи, у запропонованій Ульпіаном ідеальній формулі права, було знайдено місце одному з основних інститутів цивільного права – зобов'язанню. Ця сентенція вдало розкриває суть цивільного зобов'язання, спрямованого на відновлення порушених прав.

Підставою виникнення зобов'язання може бути не лише правомірний акт (договір, односторонній правочин тощо), а й протиправна поведінка особи. Правопорушення, в наслідок якого завдано майнової шкоди, породжує деліктне зобов'язання. Саме за таких умов у цивільних правовідносинах деліктоздатна особа несе позадоговірну відповідальність.

Римські закони належним чином забезпечували правове регулювання деліктних правовідносин. Проте, як зазначав у своєму творі "Про закони" видатний філософ, оратор, політичний діяч Марк Тулій Ціцерон, якщо в часи правління Тарквінія (п'ятий цар у Римі – розрядка наша І.Б.) в Римі не було писаного закону про образи честі, то це зовсім не значить, що Секст Тарквіній не переступив віковичного закону, вчинивши насильство над Лукрецією, дочкою Триціпітіна (традиційно вважається, що це послужило приводом до повстання і вигнання царів [10, с. 417]). Адже цей віковичний закон був розумом, який походить із природи (спонукаючи до чесних справ і відвертаючи від злочину), був розумом який починає бути законом не тільки відтоді, коли записаний, а вже тоді, коли виник. А виник він одночасно з божественною думкою. Тому, справжній і перший закон (здатний наказувати і забороняти) є прямим розумом всевишнього Юпітера [10, с. 189]. Цей наочний приклад вказує на період до християнської доби, коли суть справедливості відображав звичай.

Делікт (*delictum*) – правопорушення, тобто всупереч законові вчинення дії, що завдає шкоди окремій особі, її сім'ї або майну і тягне за собою відповідальність особи, яка вчинила її. Саме відповідальність, що впливає з делікту поклала початок розвитку зобов'язання (*obligatio*) [1, с. 104]. Дослівно *delictum* походить від лат. *de* та *licere* (дозволити), що значить недозволена, протиправна дія.

Професор О. Станоевич зазначає, що римляни для позначення поняття делікт вживали також термін *maleficium* (дослівно – злочин, злодійяння). Крім того сербський вчений наголошує на тому, що делікт є недозволенним актом [13, с. 393]. Недозволений акт, або точніше протиправний акт і шкода, що заподіяна поте-

рпільй особі внаслідок такого акту породжують деліктне зобов'язання.

Особливості історичного становлення, розвитку та правового регулювання інституту деліктних зобов'язань відображені в таких джерелах римського права як Закони XII таблиць (451-450 рр. до н.е.), закон Аквілія (приблизно 286 р. до н.е.), закон Корнелія (Суллі) (81 р. до н.е.), едикти претора Лукуллі (76 р. до н.е.), інституції Гая та Юстиніана, в інших джерелах.

Загальним для всіх деліктів є те, що вони передбачають наявність протиправних дій та вини правопорушника [14, с. 200]. З огляду на це делікт розглядається, як одна з підстав для виникнення зобов'язання щодо сплати штрафних санкцій. При цьому не має жодних підстав для розуміння делікту як одностороннього правочину. Вчинення дії за одностороннім цивільним правочинном відбувається за волевиявленням однієї сторони та має правомірний характер.

За твердженням іспанського романіста М. Гарсія Гаррідо, міра відповідальності винного в делікті характеризувалася багаторазовим збільшенням оцінкової вартості заподіяної шкоди. Вона мала карний характер і не була обмежена звичайним відшкодуванням збитків, обумовлених деліктом, на відміну від сучасних норм цивільної відповідальності. Крім штрафних позовів позивач мав право на пред'явлення позовів про відшкодування речі, втраченої в результаті здійснення делікту, які акумулювалися разом з першими [2, с. 427]. Тобто, в основі виникнення і подальшого формування деліктних відносин в Римі лежить ідея помсти за завдану шкоду. Наслідком неправомірної дії є подвійний інтерес постраждалої особи, який полягав у тому, щоб покарати зловмисника та стягнути з нього заподіяну шкоду.

У Стародавньому Римі розвитку деліктних зобов'язань передувала правова конструкція, яка передбачала застосування особистої помсти (*vindicta*) потерпілого. Правовий принцип формальної рівності вперше втілюється в системі таліона (*talio*): "око за око, зуб за зуб". У тексті Законів XII таблиць міститься положення, яке передбачає настання правових наслідків у разі, "якщо заподіє тілесного ушкодження і не приміриться, то нехай і йому самому буде завдано те ж саме" [6, с. 10]. За умови адекватного пошкодження злочинця задовольняється не просто почуття помсти – відшкодування страждань та досягнення відносної рівноваги в заподіяній шкоді, але, як зазначає Д. Дождєв, поновлюється загальна гармонія відносин. Не зважаючи на грубу натуралістичність, така помста впливає з критерія рівноваги, коли месник виступає зброєю загальної справедливості [4, с. 449–550]. Звичаї періоду язичництва та канонічне право християнської доби мали значний вплив на формування правових норм, що тривалий час регулювали відносини з приводу деліктних зобов'язань.

Розвиток у середньовічній Європі економічних відносин, освіти, мистецтва, культури підготував підґрунтя для сприйняття римської юридичної доктрини в цілому та поняття делікту зокрема. Діяльність юристів Риму призвела до запровадження компенсаційного механізму щодо відшкодування шкоди завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я шляхом грошового еквіваленту, що визначався на підставі закону. Це правило було рецепційоване сучасними правовими системами

Європи (наприклад, § 823, § 826, § 842–844 BGB) [3, с. 239–240, с. 244; 12, ст. 1168, 1177, 1195–1208], яке узагальнено передбачає відшкодування в повному обсязі майнової шкоди, завданої неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкоди, завданої майну фізичної або юридичної особи, тією особою, яка її завдала. Встановлення державою зобов'язальних композицій (штрафів – *розрядка наша I.B.*) – це той цивілізований шлях по якому рухалося римське приватне право від помсти за заподіяння шкоди.

Казуїстичний характер стародавнього римського права лежить в основі деліктних правовідносин. Лише та протиправна дія, яка відповідно містилась в нормі закону або преторському праві визнавалась деліктом. Коло деліктів постійно поповнювалось, але єдиного чіткого визначення делікту не було. До деліктів відносили, наприклад, образу, заподіяння каліцтва, нанесення побоїв, а також дії, які в сучасному праві утворюють склад кримінального злочину – крадіжка, грабіж, навмисне псування чужих речей та майна та інші факти протиправної поведінки. Таким чином, така протиправна поведінка заподіювача шкоди впливала не лише на приватні інтереси потерпілої особи, але й порушувала публічні спокій та інтереси всієї спільноти.

Так само, як система римського права, в цілому, складалась з публічного (*jus publicum*) та приватного права (*jus privatum*), всі делікти поділялись на дві групи: публічні (*delicta publica*) та приватні (*delicta privata*).

Делікти, які вчинялись з метою порушення інтересів держави визнавались публічними. За вчинення публічних деліктів до казни стягувались штрафні санкції, застосовувались тілесні покарання, а в деяких випадках смертна кара. Справи з питань публічних деліктів, що посягали на громадський правопорядок, розглядались за спеціальними правилами судочинства в кримінальних судах (*quaestiones perpetuae*). Так, наприклад, положення Закону XII таблиць передбачають застосування смертної кари того, хто підбурює ворога до нападу на римську державу або її громадянина.

Приватні делікти розглядались як посягання тільки на інтереси приватних осіб; позови з таких деліктів пред'являлись потерпілою особою. Грошові штрафи, на стягнення яких були спрямовані ці позови, поступали потерпілому і стягувались в загальному порядку, встановленому для розгляду майнових спорів. В тому ж порядку розглядались і справи про ті *delicta privata*, які в найдавніші часи тягнули за собою тілесні покарання [9, с. 522].

Право Риму визнавало деліктами лише ті правопорушення, що були визначені в законі або були передбачені преторським правом. Звідси, поділ *delicta privata* на делікти *jus civile* та преторські делікти. До деліктів *jus civile* відносились: *injuria* – особиста образа, *furtum* – крадіжка, *rapina* – грабіж, *damnum injuria datum* – неправомірне пошкодження або знищення чужого майна. В подальшому в нормах преторського права знайшли своє відображення такі делікти як: *metus* – погрози, що змушують іншу особу укласти правочин, *dolus* – омана, шахрайство, що спрямовані на вчинення юридичних дій, *fraus creditorum* – укладення боржником угод спрямованих на зменшення його майна з метою схову цього майна від здійснення стягнення на нього кредиторами.

Протиправні дії, що завдають особистої образи або посягають на тілесну недоторканість громадянина в Римі називали Інюріа (*injuria*). У залежності від ступеня тяжкості нормами законів XII таблиць встановлювались штрафні санкції, які стягувались з правопорушника на користь постраждалої особи. Так легка ступінь *injuria* (побої без поранень, ляпас, образливе ставлення до

іншої особи тощо) передбачала сплату штрафу в розмірі 25 асів. За вчинення побиття вільної особи з наслідками середньої тяжкості поранень штраф складав до 300 асів, якщо побиттю був підданий раб, то штраф складав 150 асів, але сплачувався він патрону раба. В архаїчному Римі наслідком тяжкого ступеню *injuria* (зламана або відтята кінцівка) було застосування помсти за принципом *talio* (око за око, зуб за зуб). Дещо пізніше, за часів панування преторського права, закон передбачав, що сторони можуть досягти домовленості про інший спосіб відшкодування. Така домовленість могла бути закріплена едиктом претора, або ухвалювалася суддею (*in judicio*). Історично правовими наслідками *injuria* були: застосування приватної помсти, добровільних обов'язкових штрафів і домовленості. Слід відзначити, що за часів правління диктатора Сулли, відповідно до закону *lex Cornelia de iniuriis*, передбачено розповсюдження кримінальної відповідальності на окремі *injuria*. Пізніше вже за всіма зазначеними *injuria* законодавством надано право вибору потерпілому між запровадженням приватних способів відповідальності та покаранням, що передбачено кримінальним судочинством.

Фуртум (*furtum*) – це протиправна дія особи, спрямована на викрадення чужої речі, з метою створення для себе вигоди за рахунок її привласнення, володіння або користування. Тобто, правопорушник викравши річ скоріш за все намагається одержати певний майновий інтерес від володіння або користування чужою речі (наприклад, передача правопорушником викраденої речі в найом з метою одержання орендної плати). Цей делікт, таким чином спрямований проти майнових прав. Крадій, що не був спійманий на місці правопорушення (*furtum pec manifestum*) ніс штрафні санкції в розмірі подвійної вартості викраденої речі. Якщо правопорушника спіймали на місці злочину (*furtum manifestum*) його можна було покарати тілесно, а за крадіжку вночі або озброєним способом, покаранням могло бути вбивство на місці злочину.

Рапіна (від *rapio* – грабити) – це відкрите викрадення чужого майна, яке в Римі на відміну від сучасного права визнавалось цивільним правопорушенням. Цей делікт є похідним від *furtum* і як самостійне правопорушення едиктом претора Лукулли закріплюється в римському праві починаючи з 76 р. до нашої ери. Протягом року з моменту вчинення грабежу потерпіла особа мала право вимагати від грабіжника чотириохватного розміру вартості пограбованого. Якщо вимоги протягом року потерпілою особою не були пред'явлені, майнова відповідальність правопорушника обмежувалась розміром завданої шкоди.

Дамнум інюріа датум (*damnum injuria datum*) – це вчинена необережно протиправна дія, в наслідок якої пошкоджено або знищено чуже майно. В праві України це найбільш поширений факт, що породжує деліктне зобов'язання. В Римі цей делікт, як правило, був пов'язаний з вбивством або пораненням раба, свійських тварин, а також за знищення або пошкодження іншої речі. Відповідальність за завдану шкоду наступала за умови, що вона була завдана власнику речі необережно та безпосередньо дією, що передбачала тілесний вплив на відповідну річ. Відшкодування завданої шкоди відбувалось в розмірі найбільшої вартості речі за останній рік до моменту вчинення делікту. Якщо особа, яка вчинила *damnum injuria datum* не визнавала свою вину, сума, що підлягала відшкодуванню, за вимогою потерпілого, могла бути збільшена вдвічі.

Метус (*metus*) – це така протиправна дія, коли особа, погрожуючи, змушує іншу особу вчинити юридичний правочин, або здійснити будь-які фактичні дії. Правопо-

рушник за цим деліктом ніс майнову відповідальність, яка мала штрафний характер. Якщо позов пред'являвся протягом року від моменту вчинення правопорушення, передбачалось відшкодування в чотириохкратному розмірі, або в розмірі одержаного збагачення, якщо вимога пред'являлась рік потому. Правочин, вчинений під впливом погрози, визнавався судом недійсним.

Долюс (*dolus*) – це делікт, що вчинений шляхом омани, хитрощів, шахрайства, про людське око. Метою такого делікту є намагання правопорушника укласти договір або вчинити юридично значимі дії вже під час дії зобов'язальних відносин. При цьому, вчинення таких дій не обов'язково може передбачати безпосередньо досягнення певного майнового інтересу. Наприклад, незаможний громадянин Риму шляхом підміни своїх фінансових документів, що підтверджують його платоспроможність, намагається встановити опіку над неповнолітньою особою.

Фраус кредиторум (*fraus creditorum*) – це делікт, вчинений особою щодо якої ухвалено рішення суду про звернення стягнення на її майно. Суть правопорушення полягає в тому, що особа, намагаючись уникнути відповідальності вчиняє правочин з метою сховати майно, на яке за рішенням суду звертається стягнення.

Деліктна відповідальність наступала лише за умови дій особи, що завдала шкоду. Такий підхід дещо не повно відображав суть такої категорії як справедливість. Професор І. Покровський зазначив, що лише німецьким юристам вдалося вирішити цю проблему. Забороняючи будь-яке навмисне завдання шкоди поведінкою не властивої "добрим намірам", § 826 BGB дає можливість притягнути винну особу до цивільно-правової відповідальності: своєю аморальною бездіяльністю він завдав шкоду і тому зобов'язаний її відшкодувати [8, с. 282]. Це правило знайшло своє відображення також у ЦК України. Так, моральна шкода, завдана каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, може бути відшкодована одноразово або шляхом здійснення щомісячних платежів [12, ч.1 ст. 1168].

Деліктна відповідальність, на відміну від договірної, формувалася зовсім за іншим принципом. А саме за принципом кумуляції. Договірна відповідальність могла бути частковою чи солідарною, тобто кожен з боржників ніс відповідальність або винятково за свою частку, або відповідав повною мірою за заподіяну шкоду, тим самим звільняючи від цього решту співборжників. Деліктна відповідальність при вчиненні делікту кількома особами ніби помножувалась на їх число. Кожен з тих, хто заподіяв шкоду, відповідав повною мірою (наприклад, за позовом із крадіжки штраф зобов'язані оплатити в повному обсязі всі злодії, які брали участь в крадіжці) [7, с. 206].

Необхідно звернути увагу на певну особливість деліктної відповідальності. Ноксальна відповідальність та пред'явлення *actiones noxales* (ноксальних позовів) передбачали, що домовладика відповідає за шкоду, яка заподіяна його підвладним, рабом або твариною. Якщо на час пред'явлення позову раб або тварина, що завдали шкоди, змінили свого патрона, то позов адресується новому власнику.

Захист порушених прав, що впливають з деліктів, здійснювався на підставі розроблених юристами Риму спеціальних позовів. В інституціях Юстиніана ми знаходимо наступні позови, що впливають з деліктів: а) *actio*

persecutoriae – позов спрямований на відшкодування завданої деліктом шкоди, б) *actio poenalis* – позов про стягнення штрафу, в) *actio mixtae* – позов, одночасно спрямований на стягнення штрафу та відшкодування збитків [5, с. 295–379]. Судова практика була змушена йти по шляху пошуку необхідного закону, що містив норму, яка регулює відповідний делікт. За преторським правом у відсутності відповідної норми в законі, застосовувався позов за аналогією.

Смерть особи, яка винна у завданні шкоди, припиняла деліктні зобов'язання. Позовна давність за деліктними зобов'язаннями складала один рік. Вважалось, що той, хто не помстився протягом року простив свого кривдника, відповідно втрачає право на захист своїх прав у суді.

Слід відзначити, що зобов'язання з деліктів формуються як відповідний цивілістичний інститут ще з часів панування звичаю. Звичаєве право квіритів закріплює загальне правило, за яким помста може бути спрямована лише на особу правопорушника. Такі високі суспільні категорії як: мораль, право, справедливість, примус у взаємозв'язку складають структуру інституту деліктних зобов'язань.

Деліктна відповідальність в Римі, виступаючи мірою державного примусу, здійснює досить важливу юридичну функцію спрямовану на захист порушених майнових інтересів особи та їх відновлення. Водночас, деліктотздатна особа, що несе тягар відшкодування заподіяної шкоди, тим самим, відповідно, зменшує власні статки у розмірі завданої шкоди. Вдало застосовували процедурний характер деліктної відповідальності, юристам Риму вдалося скерувати дії постраждалої особи на реалізацію принципу справедливості.

Незважаючи на те, що практичне значення римського права дещо відстоїть від положень сучасного права, догматичне тлумачення делікту не втратило свого характеру, сформованого історичними умовами рецепції. Розроблений квіритами інститут деліктних зобов'язань в сучасних умовах розвитку суспільства вирішує те основне завдання, яке покладено в цілому на цивільне право, а саме розв'язання негативних наслідків, викликаних вчиненням правопорушенням.

1. Бартошек М. Римское право понятия, термины, определения. – М., "Юридическая литература", 1989.
2. Гарсиа Гарридо М.Х. Римское право: Казусы, иски, институты / Перевод с испанского; Отв. ред. Л.Л. Кофанов. – М.: Статут, 2005.
3. Гражданское уложение Германии – Deutsches Bürgerliches Gesetzbuch mit Einführungsgesetz: Ввод. Закон к Гражд. уложению; Пер. с нем.: Науч. редакторы – А.Л. Маковский [и др.]. – М.: Волтерс Клувер, 2004.
4. Дождев Д.В. Римское частное право. Учебник для вузов. Под редакцией члена-корр. РАН, профессора В.С. Нерсисянца. – М.: Издательская группа ИНФРА М-НОРМА, 1996.
5. Институции Юстиниана. Перевод с латинского Д.Расснера. Под. ред. Л.Л. Кофанова, В.А. Томсинова. (Серия "Памятники римского права"). – М.: Зерцало, 1998.
6. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М.: Зерцало, 1997.
7. Підопригора О.А. Основы римского частного права: Підручник. – К.: Вища шк., 1995.
8. Покровський І.А. Основные проблемы гражданского права. – М.: Статут (в "Серии Классика российской цивилистики"), 1998.
9. Римское частное право: Учебник / Под ред. проф. И.Б. Новицкого и проф. И.С. Перетерского. – М.: Юрист, 1994.
10. Цицерон, Марк Туллий Про державу; Про закони; Про природу богів / Пер. з лат. Володимир Литвинов. – К.: Основи, 1998.
11. Юркевич Ламфіл. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник. – К.: Ред. журн. "Український Світ", 1999.
12. ЦК України // Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // ВВР України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
13. Станюкевіч, Обрад. Римско право – Белград, 2004.
14. Kaser, Max: Römisches Privatrecht: e, Studienbuch – von Max Kaser, 12 durches Aufl. mit Literaturnachtr., – München: Beck, 1981.

Надійшла до редколегії 28.03.07